Santa Teresa i els escacs catalans (1)

Autor: Pep Mayolas
Data de publicació: 29-10-2020

Una metàfora en una carta de Teresa de Jesús revela que la santa tenia nocions del joc d'escacs i ens aporta un nou indici de la seva criança a la cort valenciana dels Reis Catòlics. Primera part.

Al darrer quadrimestre de l'any 2006, l'infatigable historiador Luis Suárez Fernández publicava al Boletín de la Real Academia de la Historia una ressenya crítica sobre el llibre La reina Isabel la Católica: su reflejo en la dama poderosa de Valencia, cuna del ajedrez moderno y origen del juego de damas (Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, educació i esport, València, 2004), obra de l'hispanista neerlandès Govert Westerveld.

Un any abans de la ressenya d'En Suárez Fernández, el 7 de novembre de 2005, es presentava a València amb presència estel·lar de l'excampió mundial d'escacs Anatoli Karpov el «resultat de 15 anys d'investigacions, recopilades en un llibre signat per un col·laborador i assessor d'En Westerveld, En José Antonio Garzón, que demostra que les regles modernes dels escacs van ser creades a València a finals del segle XV per un autor de Sogorb, anomenat Francesch Vicent, a qui Karpov sempre havia considerat el veritable inventor i normalitzador dels escacs actuals».[1] El llibre d'En Garzón, que duia per títol En pos del incunable perdido. Francesch Vicent: llibre dels jochs partitis dels schachs, València 1495, aportava la documentació que estableix el 1495 com a data de publicació del tractat d'En Vicent, inspirat en el poema Scachs d'Amor, degut als autors Narcís Vinyoles, Bernat Fenollar i Francí Castellví, i datat al 1475, «que va fixar de forma pionera les normes dels escacs, en introduir-hi en una partida la figura de la reina».[2]

Basant-nos en el tractat d'En Vicent, doncs, es pot afirmar que «la primera referència escrita, en qualsevol llengua, a les regles modernes dels escacs fou el poema valencià de finals del segle XV, (...) que representa una partida d'escacs jugada entre Castellví amb blanques (vermelles al poema, representant Mart i l'amor) i Vinyoles amb negres (verdes al poema, representant Venus i la glòria), sota l'arbitratge de mossèn Fenollar».[3] Del tractat d'En Francesc Vicent no en queda cap exemplar imprès. El darrer de què es té constància era «a la biblioteca de Montserrat destruïda pels soldats de Napoleó durant el saqueig del monestir del 1811, en plena Guerra del Francès».[4] Del poema Schachs d'amor també se'n va perdre el manuscrit durant la guerra de 1936-39, però sortosament, En Ramon Miquel i Planas

(1874-1950) l'havia fotografiat enterament l'any 1914 i les imatges romanen al seu arxiu de la Biblioteca de Catalunya.

Que el poema de 1475 és el primer text conservat sobre la nova figura de la dama i les regles modernes del joc ve avalat, també, per l'estudi d'En Ricardo Calvo El Poema Scachs d'amor. Primer texto conservado sobre ajedrez moderno (Jaque XXI, Madrid, 1999), com es desprèn del seu títol. I aleshores, amb el suport dels treballs d'En Calvo (1999) i d'En Garzón (2001), és quan l'hispanista Westerveld veu confirmada la hipòtesi que duia anys treballant respecte a la influència de la reina Isabel la Catòlica en la nova dama poderosa dels escacs i també en la dama coronada al popular joc de dames, que hauria sorgit a la València d'aquell temps sota el nom de «Marro de Punta», pel fet que es jugava desplaçant les peces en diagonal, és a dir, per la punta —l'angle— del quadre.

En Luis Suárez Fernández, «máxima autoridad mundial en la reina Isabel la Católica» i autor de la ressenya crítica del llibre d'En Westerveld, considera l'obra «d'un interès extraordinari»,[5] perquè «ens descobreix com escacs i dames s'insereixen en aquell principi essencial de la noblesa senyorial que assoleix en eixos dies la plena maduresa»,[6] ja que els escacs i les dames «són jocs nobles».[7] També troba que als escacs, el paper de rei i reina al tauler «es correspon molt bé al paper que desenvolupaven Ferran i Isabel, respectivament —mentre el monarca pervisqui no s'haurà perdut tot—, i el fet de coronar la gran dama a l'altre tauler»,[8] al de les dames, també constituiria el reflex simbòlic d'una sobirana plenipotenciària. «La reina Isabel, sens dubte, és una referència per a aquest joc que proliferava a palau. I és aleshores que es fixen els moviments de les peces. El rei les supera totes, però la reina es mou com totes les altres excepte el cavall».[9] Bo i seguint En Garzón i En Westerveld, En Suárez Fernández diu que tot això «penetra en els sentiments dels poetes, per a qui el joc sobre el tauler quadriculat, que tant serveix per als escacs moderns com per a les dames, venia a tenir un significat profund».[10] I acaba amb un toc d'atenció: «Sabíem que València s'havia arribat a col·locar en un lloc de gran importància, ja que d'ella en depenia el control de la Mediterrània occidental, que era considerada com l'espai polític i mercantil més important. Ara els investigadors hi afegeixen una dada més: fou allí on van madurar les dues formes d'un joc que tenia antecedents remots i continuats també a la Mediterrània».[11]

A la llum de tot plegat, i sobretot d'aquestes darreres consideracions, doncs, haurem de convenir que els poetes valencians dels Schachs d'amor tenien molt present la figura de la Reina Catòlica ja al 1475, quan segons la història oficial, Isabel de Castella encara no havia trepitjat mai el regne de València. De fet, no se l'esperava fins al 1481, any de la seva primera visita. I la segona i darrera tingué lloc al 1488 i durant unes breus setmanes, partint l'estada entre València i Oriola. Com podem acceptar, aleshores, que la figura de la dama coronada al «Marro de Punta» i l'evolució dels escacs amb la introducció de la «dama poderosa de València» foren per inspiració d'Isabel de Castella? Podríem suposar que la maquinària de propaganda dels futurs Reis Catòlics s'havia engegat l'estiu de 1469, quan el príncep Ferran d'Aragó va comparèixer davant dels notables de València i els demanà suport econòmic i moral per emprendre el viatge[12] cap a Valladolid, a casar-se amb la princesa Isabel. D'ençà d'aleshores, és obligat concloure que els valencians haurien rebut tantes i tan notables notícies de la fantasmagòrica princesa que, en assolir el tron castellà pel desembre de 1474, ja l'haurien mitificada i convertida en la peça més poderosa de tots els taulers, quan encara no l'havien vista, literalment, ni en pintura.

Hem de desestimar del tot aquestes suposicions. Però atès que en el panorama ibèric de l'últim terç del segle XV —que se'ns ha mostrat fins avui— no s'albira una dama coronada equiparable a la figura de la reina Isabel, haurem de concloure, amb En Westerveld i En Suárez Fernández, que fou en efecte aquest personatge femení el qui inspirà a València l'aparició de la dama poderosa en els escacs i la dama coronada al joc de dames. I això seria molt més factible si, tal com defensem a la nostra obra València, capital de les Espanyes i seu dels Reis Catòlics (Llibres de l'Índex, 2016), Isabel i Ferran es varen casar a València (1469), es van refugiar a Dénia, es van tornar a casar amb gran celebració i butlla papal autèntica duta per Roderic de Borja (octubre de 1472), van rebutjar amb èxit l'host del rei Alfons de Portugal a les fronteres del regne amb Castella i l'Aragó (1475-76), van pujar als trons respectius trobant-se al país, van procrear en un entorn valencià i, en definitiva, van residir una gran part dels hiverns del seu mandat eminentment al palau de Vivers. I quan no, als castells de Xàtiva o d'Alacant.

Ja ho dèiem al 2016: a l'últim quart de segle XV, la València que segons En Suárez era «l'espai polític i mercantil més important» ja que «d'ella depenia el control de la Mediterrània occidental», aquella València, és la capital demogràfica, comercial, financera i lúdica de la península, la noblesa s'hi trasllada i una avantguarda d'artistes d'Europa també, el patriciat es torna rendista i pretén viure dels préstecs a la Corona, la festa i el luxe hi sovintegen fins al punt que els estrangers s'hi enlluernen i els seus productes assoleixen prestigi internacional. Els seus estaments ajornen la pugna social i reten culte a les exhalacions literàries en certàmens i tertúlies. Els símptomes són, plenament, els d'una capital amb residència de reis, però segons la història oficial, els sobirans només hi vindrien quatre vegades en trenta-set anys —Isabel només dues—, perquè els Reis Catòlics s'estimaven més de viure en una perpètua cort itinerant per Castella, l'únic regne peninsular que no tenia una capital política definida.

Doncs bé, el reflex d'Isabel la Catòlica en la dama poderosa de València, bressol dels escacs moderns i origen del joc de dames, constitueix un nou i potentíssim indici de la presència regular dels Reis Catòlics al regne valencià, i des de força abans del poema de 1475, en què la figura de la dama i les regles modernes apareixen ben consolidades. Ens ho deia En Suárez Fernández: els escacs i les dames són «jocs nobles», jocs de l'aristocràcia. Només unes classes altes ocioses i un patriciat molt benestant podien dedicar-se a evolucionar les regles de l'antic joc d'escacs i dissenyar-ne un de nou com el marro de punta. I aquests jocs es jugaven «a palau» —altre cop, Suárez dixit—, en una València que havia adquirit gran importància estratègica a la Mediterrània, tant a nivell mercantil com —remarquem-ho— polític. Una capital valenciana on residien els Reis Catòlics i, amb ells, és clar, tota la noblesa que els envoltava. I entre aquesta cal comptar-hi, per força, el duc Joan Ramon Folch IV de Cardona i la seva esposa Aldonça Enríquez, tia del rei Ferran i mare de la futura abadessa de Pedralbes, Teresa/Caterina de Cardona (1494-1562), que a l'INH identifiquem com a la veritable Teresa de Jesús. Serveixi com a salconduit per a la present afirmació el recent article d'En Jordi Bilbeny on, a més d'una necessàriament sintètica recapitulació sobre els treballs dedicats fins ara a la catalanitat de la santa, se'ns innova que, segons un calendari de l'any 1898, Teresa de Jesús estava «emparentada amb famílies catalanes».[13]

A La baronia d'Elx i Crevillent: la falsa dotació nupcial d'Isabel la Catòlica ja vam demostrar amb pèls i senyals que el matrimoni format pel comptador major d'Isabel i Ferran, En Gutierre de Cárdenas, i la seva esposa Teresa Enríquez de Quiñones, que un cop vídua serà batejada pel papa Juli II com «la Loca del Sacramento», eren una castellanització dissenyada per suplantar els ducs de Cardona,[14] els pares de la nostra Teresa. I així vèiem que la titularitat de les viles, juntament amb la suma de 15.000 florins, conformava la dotació de noces de la germanastra de la reina, Aldonça Enríquez,[15] que el 25 de març de 1467 es casà a Tarragona amb en Joan Ramon Folch IV de Cardona. Però només dos anys després, de forma ben xocant, les mateixes viles d'Elx i Crevillent s'utilitzaven per a dotar les capitulacions matrimonials d'Isabel de Castella amb Ferran d'Aragó.[16] A partir d'aquí, no sense clamoroses contradiccions entre les fonts sobre la data, el títol i com es feia l'atorgament, la baronia passava l'any 1481 «a poder de l'excel·lentíssim senyor don Guterres de Cárdenas, comanador major de la província de Lleó, senyor de les viles de Maqueda i Torrijos, comptador major del rei nostre senyor i de la seva esposa».[17] És a dir, el fet que Elx i Crevillent acabessin en poder dels Cárdenas-Enríquez quan havien estat dels Cardona-Enríquez ens convida a interpretar que mai es van moure de mans dels ducs de Cardona: només és que els hi van canviar el nom per fer-los castellans, com mana la tradició.

Al nostre article repassàvem tot ple de trets en comú entre ambdós matrimonis, que ara no fa al cas de reproduir per no allargar més del compte aquest article. Només en recordarem dos. Segons En Miquel Gual Camarena, a primers de 1469 i com a compensació «pels seus treballs en pro del matrimoni», Ferran d'Aragó atorgava a En Gutierre de Cárdenas, a més d'altres títols i privilegis, una casa de la moneda a Castella,[18] un fet que l'equiparava al duc de Cardona —l'únic Gran d'Espanya autoritzat a encunyar moneda, segons que recordava l'Enrique Cock[19] un segle després—, i en una altra mesura, al pare de Teresa d'Ávila, quan s'afirma que l'Alonso Sánchez de Cepeda va comprar l'edifici d'una antiga seca i s'hi va instal·lar a viure amb la seva primera esposa.[20] Som davant de la mateixa notícia passada, això sí, pel sedàs de la censura i ajustada als personatges desdoblats del duc de Cardona.

L'altre tret substancial era quan En Salvador de Madariaga ens feia feliços en anomenar «Gutierre de Cardona»[21] el famós comptador major que tothora trobem esmentat com a Cárdenas, cosa que confirmava fins a quin punt són intercanviables a la documentació els dos cognoms, tal com ja havia demostrat, també, l'Alonso de Palencia a la seva Crónica de Enrique IV, quan ens avisava que l'arquebisbe de Toledo havia enviat a Andalusia «En Diego Rangel i En Juan de Cárdenas, tarragoní, abans anomenat Cardona, a sol·licitar dels magnats andalusos» uns vots favorables.[22]

A l'últim terç del segle XV tenim, doncs, els Reis Catòlics residint amb regularitat a València, fins al punt que la reina Isabel inspira la figura de la «dama poderosa» als escacs valencians i la «dama coronada» al marro de punta —l'actual joc de dames—, i tenim els pares de la Teresa catalana vivint al costat dels seus sobirans i gaudint ocasionalment de la seva baronia d'Elx i Crevillent, a més d'altres possessions al regne. El Llibre dels jochs partitis dels schachs d'En Francesch Vicent surt d'impremta a València el 1495, quan fa un any que ha nascut la futura abadessa de Pedralbes. El joc, entreteniment de nobles, es faria present i visible a la vida de la nostra protagonista des de la infantesa més pregona, i és per això que caldria considerar d'allò més natural que Teresa, de gran, en tingués prou nocions com per generar una metàfora a l'hora d'enviar una recomanació a un dels seus col·laboradors més fidels. La història diu que a finals de 1575, el pare Jerónimo Gracián, proveït de la seva patent de visitador dels carmelites descalços, arriba a Sevilla i Teresa sent la necessitat de prevenir-lo. «El 30 de novembre li va escriure una nota suplicant-li: "Deténgase vuestra paternidad, aunque no obedezcan, a poner las cartas de descomunión. Esto se me ofrece. Allá lo sabrán mejor, mas querría que no pareciese les dan mate ahogado».[23]

Òbviament, ni seríem a Sevilla, ni es visitaven convents de carmelites per excomunicar monges desobedients, ni era l'any 1575, ni el religiós es deia Gracián. Per tal com la vida de Teresa d'Ávila està desfasada vint anys respecte al temps de la veritable Teresa de Jesús, ens hauríem de situar cap al 1555, en una ciutat que probablement seria València, i en un moment històric en què es perseguia les dones que gosaven estudiar les Escriptures i també els

doctors que les admetien a prendre lliçó.[24] En aquest context, tots els col·legis jesuïtes femenins fundats per la Teresa catalana veurien fiscalitzada la seva activitat. La branca femenina de la Companyia de Jesús hauria estat posada sota la fèrula dels dominics, de manera que alguns pares d'aquest orde, que «depenien directament de la Corona i de la Santa Seu»,[25] anirien visitant cadascuna de les cases amb l'encàrrec, no tant de vigilar si es contravenia alguna prohibició —que també—, sinó de buscar un pretext per cessar-hi tota l'activitat docent. Cal comptar que a les jesuïtesses que oferissin alguna resistència se les excomunicaria sense contemplacions. És possible, però, que al principi i tal vegada pel parentiu de Teresa amb la monarquia, es procedís amb una certa dissimulació i d'entrada es trametessin pares dominics d'un tarannà allunyat dels procediments inquisitorials. En aquesta tessitura, creiem que el pare Gracián podria ser un substitut del dominic valencià Lluís Bertran, futur sant de l'Església catòlica que fou instructor de novicis durant bona part de la seva vida. Teresa trobaria en el pare Bertran un visitador honest, una persona de confiança, tal vegada una ànima amiga en aquell destret que a la llarga acabaria, inexorablement, amb tots els col·legis femenins desmantellats o bé reciclats en col·legis masculins de la Companyia o convents de l'Orde del Carme.

«Allà ho sabran millor, però voldria que no semblés que els fan mat ofegat», diuen que va escriure la fundadora. Vol dir «que no sembli que se'ls deixa sense cap sortida». L'analogia és coherent i està ben emprada, fa justícia a l'esperit de Teresa. I demostra, per tant, que la nostra santa coneixia el joc d'escacs. Al poema de 1475 ja s'al·ludia al mat ofegat. En Garzón cita l'historiador alcoià Ricardo Calvo: «aquestes formes de conclusió de la partida estan regulades al poema valencià: lo mat comú, lo mat robat i lo mat offegat».[26]

El fet que Teresa de Jesús demostrés tenir nocions d'escacs, un joc que és entreteniment de nobles, que evoluciona a València i que es juga a palau, no constitueix en absolut una prova determinant conforme l'escriptora mística fos catalana i pertanyés al llinatge reial, però sí que representa un nou element a tenir en compte a l'hora de configurar l'escenari senyorial on cal situar la infantesa, la joventut i, probablement, alguns episodis de la vida adulta de Teresa.

Així, si la nostra santa fou filla dels senyors d'Elx i Crevillent, no ens hauria d'estranyar que l'únic convent femení d'Elx fos una casa de clarisses fundada sota la protecció i el patronatge compartits pel Consell municipal i els marquesos d'Elx (els Càrdenas-Enríquez, segons el relat oficial), el primer de maig de 1516, que prengué el nom de convent de l'Encarnació,[27] el mateix nom de l'Encarnación d'Àvila on professa la Teresa fabulada molt abans de començar a fundar, casualment. Com tampoc ens estranyarà, és clar, que a la informació enciclopèdica de la GEC sobre el municipi d'Elx trobem frases com ara «el 1740 hom establí trasts enllà del Vinalopó eixamplant i ordenant el raval de Santa Teresa».[28] Un raval que més modernament donaria lloc a un «barri», cal comptar, i així llegim que des de principis de segle XX fins al 1954 «la ciutat cresqué reblint el triangle comprès entre el Vinalopó, el ferrocarril i la carretera d'Asp, que desborda els entorns del barri de Santa Teresa»,[29] i fins i tot que «l'únic pont de prestància antiga és el pont Vell (o de Santa Teresa)»: per bé que en situen l'origen entre 1715 i 1755,[30] aquesta datació correspondria, en realitat, a l'època en què es reformà un pont més antic, del segle de la nostra santa. El convent de l'Encarnació d'Elx devia ser una fundació de la duquessa de Cardona, igual que totes les que s'atribueixen a la Loca del Sacramento. El rastre de santa Teresa per Elx i Crevillent, però, obeiria a la fundació d'algun col·legi femení per part de Teresa de Jesús, tal vegada servint-se inicialment de les clarisses fundades per la seva mare per oferir allotjament a les primeres alumnes, un col·legi que hauria estat prou important com per donar nom a un raval, i que a despit de la inevitable destrucció i esborrament de la institució en temps de Felip II, hauria conservat el nom de la seva promotora estel·lar, que es manté avui en el «barri de Santa Teresa».

Només una petita reflexió, per acabar. El veritable triomf d'Isabel la Catòlica, segons la història canònica, arriba al 1479, quan es consolida al tron de Castella per damunt de la seva rival Juana la Beltraneja. Atès que el poema valencià que introdueix la dama poderosa dels escacs està notòriament documentat al 1475 i cal considerar-lo el reflex d'una situació existent de feia temps, hem de contemplar la possibilitat que la nova figura del joc estigui inspirada en una sobirana anterior, com ara la reina Maria, que va governar la Confederació catalana durant 26 anys en solitari i va morir a València, després d'un mandat que es considerà exemplar, ateses les circumstàncies de la perllongada absència del rei. Dit això, és evident que el perfil històric que més s'adiu amb la nova peça dels escacs valencians és el d'Isabel la Catòlica, la qual cosa ens obligaria a replantejar-nos seriosament la cronologia del seu enfrontament amb Joana, que s'emmarcaria més aviat en la pugna pel tron català que la història ha fixat en la dècada 1462-1472. Aleshores, si l'anomenada Guerra Civil catalana del segle XV tingué lloc entre dues —o més— candidates al tron, començaria a prendre visos de versemblança la nostra hipòtesi sobre la transmissió de la corona per via femenina,[31] una successió femenina que es veuria supeditada a la jerarquia de l'emperador Carles I i que restaria estroncada a partir de l'abdicació d'aquest en el seu fill Felip, el 1556, i no en la seva filla Joana, com pertocaria «pel costum tan rebut i guardat tostemps que les fembres heretessin el Regne».[32]

Teresa de Jesús, doncs, no seria aliena a aquelles reines poderoses que van inspirar la figura de la dama dels escacs a València, ja que s'hauria criat a la cort d'una de les nostres últimes sobiranes. I així no ens vindrà tant de nou que a la

mateixa Teresa s'atribueixin algunes frases o el caràcter d'una reina, que en suggereixin la condició reial o fins i tot que en certes imatges, enllà de la seva mort, s'insisteixi a representar-la amb una corona o sent coronada per Crist mateix. Però això ja són figues d'un altre paner.

Pep Mayolas

Notes bibliogràfiques:

[1] ANTONI PEIRÓ i VIVES, "Vicent o els escacs que coneixem" dins Actual, dijous, 17 de novembre de 2005, publicat sota el pseudònim Darnic Collecta.

[2] Ídem.

[3] Ídem.

[4] Ídem.

[5] LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, "Reseña Crítica", Boletín de la Real Academia de la Historia, Tomo CCIII-Cuaderno III, septiembre-diciembre 2006, Madrid, p. 381-383.

[6] Ídem.

[7] Ídem.

[8] Ídem.

[9] Ídem.

[10] Ídem.

[11] Ídem.

[12] HUGH THOMAS, El Imperio español. De Colón a Magallanes, Editorial Planeta SA, Barcelona, 2006, p. 50-51.

[13] JORDI BILBENY, “Santa Teresa estava emparentada amb famílies catalanes, segons un calendari del 1898”, Institut Nova Història, dilluns 12 d’octubre de 2020, https://www.inh.cat/articles/Santa-Teresa-estava-emparentada-amb-families-catalanes,-segons-un-calendari-del-1898

[14] PEP MAYOLAS, “La baronia d’Elx i Crevillent: la falsa dotació nupcial d’Isabel la Catòlica” dins Censura i postveritat al segle XVI català, Llibres de l’Índex, Barcelona, 2017, p. 31-38.

[15] SANTIAGO SOBREQUÉS i VIDAL, Els barons de Catalunya, Editorial Base, Barcelona, 2011, p. 223.

[16] ERNEST BELENGUER, Ferran el Catòlic, Edicions 62 S.A., Barcelona, 1999, p. 71.

[17] SALVADOR PERPINYÀ, Antigüedades y glorias de la villa de Elche, Edició a cura de Vicent J. Escartí i Gabriel Sansano, Ajuntament d’Elx, Elx, 1995, p. 36.

[18] MIQUEL GUAL CAMARENA, El matrimonio de Fernando e Isabel (1469). Documentación valenciana, Separata de l’Homenaje al profesor Carriazo, Sevilla, 1973, Tom III, p. 5, nota 7 al peu.

[19] HENRIQUE COCK, Relación del viaje hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia, Imprenta estereotipia y galva. de Aribau y ca., Madrid, 1876, p. 109 de l’edició digital.

[20] EFRÉN DE LA MADRE DE DIOS i OTGER STEKKING, OCD, Tiempo y vida de Santa Teresa, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1968, p. 10.

[21] SALVADOR DE MADARIAGA, Vida del muy magnífico señor Don Cristóbal Colón, Editorial Sudamericana, Buenos Aires, 1940, p. 20.

[22] ALONSO DE PALENCIA, Crónica de Enrique IV, Biblioteca de Autores Españoles, Ediciones Atlas, Madrid, 1973, vol. I, p. 271.

[23] ROSA ROSSI, Teresa de Ávila. Biografía de una escritora, Editorial Trotta SA, Madrid, 2015, p. 169.

[24] MARCELLE AUCLAIR, La vida de Santa Teresa de Jesús, Ediciones Palabra SA, Madrid, 2008, p. 279.

[25] Ídem, p. 311.

[26] JOSÉ ANTONIO GARZÓN, En pos del incunable perdido. Francesch Vicent: llibre dels jochs partitis dels schachs, València 1495, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació, Direcció Gral. del llibre, arxius i biblioteques, València, 2001, p. 54, nota 32.

[27] GASPAR JAÉN i URBAN, La Glorieta d'Elx: formació i transformació d'un espai urbà central, Departament de Publicacions de l'Ajuntament d'Elx, Elx, 1991, Col·lecció «Temes d'Elx» n. 3, p. 5.

[28] GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA on line, https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0023891.xml

[29] Ídem.

[30] Ídem.

[31] PEP MAYOLAS, "La reina Maria a la Catalunya ginocèntrica del segle XV", Institut Nova Història, 5 de desembre de 2019, https://www.inh.cat/articles/La-reina-Maria-a-la-Catalunya-ginocentrica-del-segle-XV

[32] JUAN DE MARIANA, Historia General de España, Juan de La Cuesta, Madrid, 1616, tom 2, p. 177.